

NÖBETLEŞE YOKSULLUK: SULTANBEYLİ

Ayşen Şatıroğlu

Oğuz Işık—M. Melih Pınarcıoğlu, *Nöbetleşe Yoksulluk: Gecekondulaşma ve Kent Yoksulları: Sultanbeyli Örneği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Teorik yaklaşımlar ve uygulamalı çalışma sonuçlarının birlikte yer aldığı kitap 344 sayfadır. Üç ana kısma ayrılmaktadır. Birinci Kısım “*Sorular*”, İkinci Kısım “*Türkiye*” ve Üçüncü Kısım “*Sultanbeyli*” başlıklarını taşımaktadır.

Birinci Kısımda, daha çok teorik tartışmaların yapıldığı görülmektedir. Özellikle “kentiçi yoksulluk” ve “varoş yoksulları” ayrımlarının yapıldığı ve iki olgu arasındaki farklılıkların vurgulandığı gözlenmektedir. *Bu kitabın temel ilgi konusu, 1980 sonrası dönemde kent yoksullarının varlıklarını sürdürme biçimlerini ve bu uğurda geliştirdikleri stratejileri anlamaktır. İleriki bölümlerde 1980 sonrası dönemin kent yoksulları açısından niye öncekilerden farklı olduğunu anlamak üzere bir dizi kavram geliştirilecek ve bu kavramların ışığında sadece yoksulluğa ilişkin değil, Türkiye toplumu ve kentlerinin son 20 yıllık dönemde yaşadığı dönüşüm üzerine de birçok şey söyleme fırsatı edineceğiz... üzerinde durduğumuz yoksulluk, kentin en yoksul ve belki de en çaresiz kesimlerinin kent merkezi ve yakın çevresindeki çöküntü alanlarında yaşayanlardır... (s.38) Varoş yoksulları ile kent içinde yaşayan yoksullar arasındaki fark, kitabın temel katkısı olduğuna inandığımız bir konuya ışık tutuyor. Kentiçi yoksullar, öncelikle varoş yoksullarının tersine umutsuz ve esas olarak ‘dönüştürme kapasitesinden’ büyük ölçüde yoksun bir kesim (s.39) diyen yazarlar, bu kitlenin Batılı literatürdeki sınıfsız kitle (underclass) tanımına, varoş yoksullarının ise, yeni seçenekler yaratma uğraşına giren ve bu uğurda çok şeyi yapmaya hazır göçmen işçi figürüne benzediğini ifade etmektedirler. Özellikle bu son derece dinamik varoş yoksullarından oluşan İstanbul’un ilçesi Sultanbeyli’nin, Türkiye kentlerinde 1980 sonrasında kurulan ilişkilerin araştırılmasına eşsiz olanaklar sağlayan benzersiz bir laboratuvar olduğu vurgulanmaktadır.*

Yazarların ifadeleri ile, bu kitaptaki temel iddialarımızdan biri, Türkiye kentlerindeki yoksul kesimin homojen bir grup olmaktan çok uzak olduğudur. Tam tersine özellikle son 20 yıllık dönemde kentli yoksullar, kent içinde ayrışma potansiyeli edinmiş bir kesimdir... Temel katkılarımızdan biri olduğuna inandığımız nöbetleşe yoksulluk kavramı da bu eşitsiz güç ilişkileri temelinde, kentli yoksul kesim içinde bir grubun diğerlerinin üzerinden zenginleşmesini, refahını arttırmasını betimlemektedir. Burada kavramsallaştırdığımız biçimiyle nöbetleşe yoksulluk, özellikle bir ölçüde kurulduğu yere ve koşullara bağlı olarak değişebilse de kent yoksulları arasında 1980 sonrasının çetin koşullarında var kalmak adına kurulan bir ortaklıktır... arsa ve konut piyasasında kurulan ilişkilere dayanması; çoğu kez iş piyasasında kurulu olan, özellikle hemşehrilik esaslı ilişkilerle eklemlenmesi; yaratılan getirilerin sistem içinde yer alanlara eşitsiz dağıtımı; bu eşitsiz getiriler temelinde yükselen politik ilişkiler, nöbetleşe yoksulluk sisteminin temel özellikleri arasında sayılabilir. (s.40)

Yazarlar şöyle devam etmektedirler: Biz bu çalışmada topluma, kente, özellikle gecekonduya ve yoksulluğa bakışımızda sınıfsal ve kültürel çalışmaların bir 'evliliğini' yapmayı deneyeceğiz. Başka bir deyişle, bu denemede, özellikle yaşanan çağda artan hareketlilik ve önceki dönemin sınırları kolay çizilen toplumsal geometrisinden yeni dönemin karmaşık geometrisine geçiş ile kaybolan netliklere hem hareket alanımızı geniş, hem de -gecekondu meselesine yönelmemizin sonucu- dar tutarak yanıtlar bulmaya çalışacağız. Bu noktayla ilişkili olarak, enformel ve formel yapıların sınırlarının kolayca çizilip çizilemeyeceği, bu kitabın ana tartışmalarından birisi olacaktır. Bu açıklama yapıldıktan sonra ikili kent yapıları karşıtlığının -enformel/formel- sürekli değişen kentlerde ne kadar geçerli olacağı sorusu sorulmaktadır.(s.47) Dolayısıyla verilen yanıt da, ikili yapılar arasında geçişli geometri anlayışının geçerliliği biçimindedir.

Bu ilişkiler içinde, nöbetleşe yoksulluk, yoksul enformel kesimlerin dönüştürme kapasitesine sahip cemaat oluşturabilme kabiliyetleri sayesinde sistemin gediklerini bularak geliştirdikleri bir yoksulluk stratejisidir... Bu strateji 1980'lere kadar olan dönemde ilk oluşumunu yaratsa da, asıl 1980'lerden itibaren formelin girdiği krizle ve enformel olanın hareket alanının genişlemesiyle beraber önem kazanmaya başlamıştır, denilmektedir.(s.77-78) Nöbetleşe yoksulluk döngülerinin esas dinamiği arsa işgali, parselleme ve satış sürecinden gelmektedir. Bu süreçte ilk arsa işgalcileri en büyük parsayı toplarken, döngüye en son katılan kiracılar da ucuz kira, enformel işgücü

piyasaşına kolay katılabilme gibi olanaklara kavuşmakta ve belki de en önemlisi, bir başka arsa işgal turuna dahil olarak konut(lar) sahibi olma, fazla konutları satma ya da kiralama umutlarını taşımaktadırlar... Nöbetleşe yoksulluk süreci dayanışma ve güç ilişkilerinin birbirinin içine girdiğı bir süreçtir.(s.79) Yazarlar, sözkonusu sürecin, bireysel çıkar ile ağ (cemaat) çıkarı arasında belli bir etkileşimin ürünü olduğunu ifade etmektedirler. Dolayısıyla "nöbetleşe yoksulluk kültürel temellerden beslenen bir ekmek kavgası süreci, başka bir deyişle, kültür ile sınıfsallığın iç içe girdiğı bir süreçtir; lakin bu, nihayetinde bir yoksulluk stratejisi olarak sınıfsal bir süreçtir. Bu sınıfsallık formel olarak algılanan bir sınıfsallıktan farklı bir noktada durmakta, enformelden dinamizm kazanan bir sınıfsallık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sınıfsallıkta farklı iktisadi pozisyonların kültürel kimliklerle iç içe girdiğı bir ilişki biçimi ortaya çıkmaktadır. Formelde oluşan gedikleri fırsat olarak kullanmayı hedefleyen, ortak kültürel referanslarla kurulmuş ağlar güç ve dayanışma ilişkilerinin iç içe girdiğı, kendi kazanan ve kaybedenlerini yaratan ilişkilerdir. Bu piramitsel yapıda farklı sınıfsal pozisyonlar oluşmaktadır."(s.81)

Kitabın *Türkiye* başlıklı ikinci kısmında, Türkiye’de kentler ve kentleşme 1980 öncesi ve sonrası olmak üzere iki dönemde incelenmektedir. Öncelikle, ‘80 öncesi uygulanan iktisadi politikalar, ulusal burjuvazi yaratma çabaları, devletin ekonomide üstlendiğı rol, gecekondü ve apartmanlaşma ile kent yoksulluğı olguları ele alınmaktadır. Özellikle, 1960 ve 70’li yılları karakterize eden ‘yapsatçılık’ üzerinde durulmaktadır.

Birçok bakımdan önemli bir dönüm noktası olan 1980 sonrasının, devletin küçülmesini de sembolize etmekte olduğu ifade edilmektedir. Artık devletin, toplumsal ilişkilerde hakem rolünden çekilmesi, toplum içinde gelirin devlet eliyle yeniden dağıtımını gerçekleştiren mekanizmaların sona ermesi anlamına gelmektedir. Bu ve buna bağılı olarak ortaya çıkan sürecin sonucunda toplumun daha önce görmediğı boyutlarda bir gelir kutuplaşmasına tanık olunacaktır. *Başka bir açıdan bakıldığında 1980 sonrasının değışen koşulları, yeni ve eskiden pek şansı olmayan daha saldırgan girişimcilik stratejilerini mümkün kılmış ve bu anlamda enformel sektörün önünü açmıştır. Bu, kent yoksullarının izlediğı stratejilerin de saldırganlaşması anlamına da gelmektedir. Yeni dönemin baskın göçmen tipi, uysal, kentle bütünleşmeye istekli figür değıl, yükselmek adına hemen her şeyi yapmaya, bu uğurda legal ile illegal arasında gidip gelmeye hazır bir figürdür. Yeni dönemin bizim açımızdan belki de en ayırt edici özelliğinin bu olduğunu vurgulamak isteriz. (s.127)*

1980 sonrası dönemin niteliklerin biri olan yeni kentleşme ve yeni zenginler olguları üzerinde de duran yazarlar, aynı zamanda sürecin yeni yoksulları da yarattığının altını çizmektedirler: *İthal ikameci sanayileşme modelinin dağılması ve yerini yeni dengelere bırakması süreci, bu kitabın arka planını oluşturmaktadır. Türkiye'nin Cumhuriyet'in kuruluşundan beri özenle koruduğu içe dönük ekonomik ve politik yapıların yıkılması ve toplumdaki ayrıştırıcı dinamiklerin harekete geçmesi ile başlayan dönüşüm, kitabın temel ilgi konusu olan '80 sonrası yoksulluğu anlayabilmek açısından temel önem taşımaktadır.*(s.155) Kitaba adını da veren kavram olan “nöbetleşe yoksulluk”un '80 sonrası dönemin ortaya çıkardığı bir ilişkiler sistemi olduğunu vurgulayarak, en yalın tanımı ile kente göç dalgalarına katılan grupların kendi aralarında kurdukları bir ortaklık olduğu ifade edilmektedir. *Nöbetleşe yoksulluk, esas olarak kente önceden gelmiş göçmen grupları ile kentte imtiyazlı konumda bulunan bazı grupların, kente daha sonradan gelen kesimler, diğer imtiyazsız gruplar üzerinden zenginleşmeleri, bir anlamda yoksulluklarını bu gruplara devredebilmeleri sonucunu doğuran bir ilişkiler ağıdır. Bu anlamda nöbetleşe yoksulluk, toplumun özellikle enformel kesimlerinin kendi aralarında kurdukları ve birbirlerinin üzerinden zenginleşebilmelerini sağlayan eşitsiz güç ilişkileridir.* (s.155-56)

İlk kuşak gecekondulara damgasını vuran, toplum ve kentle barışık olma durumunda temel rolü oynayan işgalci-yapımcı-kullanıcı özdeşliğinin ortadan kalktığını ifade eden yazarlar şu açıklamayı getirmektedirler: *Gecekondu yapım süreci başından sonuna tek bir aktör tarafından gerçekleştirilen bir süreç olmaktan çıkmış, farklı aşamalarında farklı grupların yer aldığı ve getirileri eşitsiz bir şekilde paylaşılan bir süreç haline gelmiştir. Burada kritik soru, bu farklılaşmanın hangi dinamiklere göre yaşandığı, bu farklılaşmayı belirleyen temel ögenin ne olduğudur. Bu nöbetleşe yoksulluk adını verdiğimiz eşitsiz güç ilişkilerinin anlaşılması açısından da temel önem taşıyan bir sorudur, zira nöbetleşe yoksulluğun ardında da gecekondu piyasasında kurulan hiyerarşik güç ilişkileri yatmaktadır.*(s.164) '80'li yıllarla birlikte gecekondu alanları kent içine kayarak bu alanların değerlerinde büyük artışlar yaratmıştır. Gecekondularının kurulu olduğu arsanın değerindeki artışa el koyabilmek isteyen gecekondu sahipleri, mevcut yapılarına ek yaparak satmak veya kiraya vermek, yahut yapılarını tümüyle yıkarak yerine kaçak apartman inşa etmek yoluna gitmiştir. Böylece, hem çevrede bir dönüşüm hem de kentte oluşan rantlara el koyma hatta '80 sonrasında zor koşullarında kentte tutunmanın neredeyse temel aracı olarak algılanmasına zemin hazırlamıştır.

Bunun da ötesinde çıkarılan af yasaları asıl çarpıcı dönüşümü başlatan uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu güven ortamı sayesinde, boş arazilerin kaçak yapılaşmaya açılış tarzının değiştiği, artık yeni arazilerin çok daha pervasız, daha saldırgan yöntemlerle işgal edildiği ifade edilmektedir. Arazi işgal ederek yapılaşmaya açmanın getirileri öylesine büyüktür ki bu, 'örgütsüz' bir kesimin kendi başına yapabileceği bir iş olmaktan çıkarak, mafya ve cemaat ilişkilerinin iç içe geçtiği grupların denetimine girdiği belirtilmektedir.

Kitabın *Sultanbeyli* başlıklı üçüncü kısmı bölgenin tanıtılması, kuruluş öyküsü ve araştırmacıların yaptıkları uygulamalı çalışma sonucunda, *nöbetleşe yoksulluğun* tespitini içermektedir.

Kadıköy merkezine yaklaşık 35 km uzaklıkta bulunan ve idari açıdan ilçe statüsünde bulunan bir yerleşim birimi olan Sultanbeyli'nin nüfusu 1985 yılında 3.700 iken 1997 yılında 144.392 kişinin yaşadığı ifade edilmektedir. 1980 yılında 2.431 kişinin yaşadığı köy ile kasaba arası görünüme sahip bir yer olan Sultanbeyli'nin nüfusundaki asıl patlamanın 1985-90 döneminde meydana geldiği belirtilmektedir. İlk dönem arsa işgalcilerinin işgal ettikleri arsaları bölüp, kendilerinden sonra gelenlere satarak bir el değiştirme süreci yaşanmıştır. Bölgeye ilk yerleşenlerin aynı zamanda mutlaka emlakçılık yapmış olmaları dikkat çekici bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Sultanbeyli'nin kuruluş öyküsü, iç içe geçmiş iki öyküden oluşmaktadır aslında, demektedirler: *Nöbetleşe yoksulluk sürecinin özünü oluşturan ilk öykü, arazi dolaşım döngülerinin farklı getirileri temelinde bazı grupların diğerlerinin sırtından zenginleşmesinin öyküsüdür. Bu öykünün kahramanları, arazi işgal sürecine ilk katılanlar ve arazilerini küçülterek son işgalcilerin eline geçmesine aracılık eden kesimlerdir. Bu, tam bir eşitsiz zenginleşme öyküsüdür. Sultanbeyli'deki ikinci öykü, birincisi ile yakın ilişki içinde ve himayecilik ilişkileri sayesinde gerçekleşen bir cemaat kurma öyküsüdür. Bu da birincisi gibi eşitsizlik temelinde yükselen bir öyküdür. Arsa edinme süreci ile oluşan refah, en çok İslami cemaat içinde olmuş ve bu kesim Sultanbeyli politikasına hakim olmuştur.*(s.260)

1998 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında çalışmalarını yürüten yazarlar, toplam 103 soruluk açık uçlu ve esnek yüzyüze görüşme yapmışlardır. Esas olarak hane halkı düzeyinde bilgi toplamayı amaçladıklarını ifade eden araştırmacılar, 1997 yılı itibarıyla Sultanbeyli nüfusunun 144.930 olduğunu göz önüne alarak, 611 hane ve bu hanelerde yaşayan toplam 3.122 kişiye ilişkin

geniş kapsamlı bir veri tabanı elde edilmiş olduğunu ve bunun %2.15 büyüklüğünde bir örnekleme karşılık geldiğini ekleyerek, *rastgele seçilmiş bu örneklem oranının yerleşimin tümü hakkında oldukça sağlam bir fikir verebildiği inancındayız*, demektedirler.

Uygulanan araştırmanın sonuçlarına göre, bölgede eğitim seviyesi, İstanbul ortalamalarının çok altında kalmaktadır. Sultanbeylilerin bu durumu, eğitimin sunduğu yükselme olanaklarının daraldığını, eğitimin çok zahmet gerektirmesine rağmen getirisinin çok az olduğunu biçiminde açıkladıkları belirtilmektedir. Bölgede sinemaya ve tiyatroya hiç gitmemiş hane reisleri, eşleri ve 15 yaşında büyük çocuklarından oluşan grubun toplam nüfusun %72'sini oluşturduğu ve hatta bu oranın kadınlarda %80'in üzerine çıktığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla, kent yaşamının çok sıradan özelliklerinin Sultanbeyli'de görülmediği eklenmektedir.

Zenginleşme açısından bakıldığı zaman, 1979 öncesi Sultanbeyli'ye gelenlerinin hepsinin ev sahibi olduğu, bu kesimin %13'ünün Sultanbeyli dışında ikinci bir ev hatta %6'luk kesimin de İstanbul'da üçüncü bir eve sahip oldukları ve aynı grubun, %19'luk kesiminin de Sultanbeyli'de farklı bir arsa üzerinde inşa edilmiş veya edilmekte olan ev(ler)e sahip oldukları ifade edilmektedir. 1979-84 döneminde göç edenlerin de benzer özellikler gösterdiği anlatılmaktadır. Bu grup için de ev sahibi olma oranını %94 olduğu belirtilmektedir. Bu gruplar için, ev sahibi olanların aynı zamanda arsa sahibi olmaları sözkonusu olduğu için, dolayısıyla, başka konutlarda da rant elde etme imkanlarının ortaya çıktığı açıklanmaktadır. 1984-89 arasında gelenlerin ise %89'unun ev sahibi olduğu, %11'inin kiracı olarak kaldığı gözlenmiştir. 1989-93 döneminde gelenler arasında kiracıların oranı %19'a çıkarken, İstanbul dışından göçün ön plana çıktığı 1994-98 dönemi için kiracıların oranı %51'lere yükselmektedir. Ayrıca son iki dönem için geçerli olan bir başka durum, ev sahiplerinin bir kısmının arsa sahibi olmayıp, yapılmış konutları satın aldıklarının anlaşılmasıdır. Kısacası sözkonusu süreç *1984'e kadar gelenlerin hemen hepsi ev sahibi olurken, daha sonraki yıllarda ev sahipliği oranında sürekli bir azalma olmuş; 1994-1998 döneminde ise kiracıların oranı ev sahiplerinin oranını geçmeye başlamıştır. Bu eğilim dayanıklı tüketim malı sahipliğinde de kendini göstermektedir. Televizyon, buzdolabı, çamaşır makinesi, bulaşık makinesi, otomobil, telefon ve cep telefonu sahipliği Sultanbeyli'ye geliş yıllarına göre sürekli azalma eğilindedir*, biçiminde özetlenmektedir.

Yazarlar, bu kitaptaki temel ilgilerinin, kent yoksullarının 1980 sonrası dönemde varlıklarını sürdürme uğraşlarını anlamak olduğunu söylemektedirler. Buradan hareketle de kentte tutunabilme hatta giderek zenginleşme süreçlerini izleyip, piramitsel ve aktarılan bir biçimde, yoksulluğun dönüştürüldüğünün altını çizmektedirler.

Bizim için de önemli ve açıklanması gereken bir yapı üzerine analizler geliştirilen kitap açısından ilk bakışta söylenmesi gereken, kavramların, teorik tartışmaların, metodik hesaplaşmaların ve konunun bir çok boyutunun sanki üst üste yığılıymışçasına karşımızda duruyor olmasıdır. Yer yer tekrarların varlığının da gözlemlendiği kitapta, ironik bir dilin kullanılıyor olması, araştırmanın yürütüldüğü sırada yaşanan macera ve edinilen tecrübelerin “günlük”ler biçiminde aktarılıyor olması, en azından akademik çalışmanın sınırlarının zorlandığının eklenmesine izin verebilir.

Konunun gerçekten toplumsal açıdan öneminin azımsanmaması gerektiği ve benzer sonuçların Doç. Dr. Hayati Tüfekçioğlu ile birlikte yürütülen “Baytamtepe”* araştırmasında da gözlenmesi nedeniyle, kent yoksulluğunun nerede aranması gerektiği, kent merkezi açısından bakıldığında, kent hayatının bunca dışında yaşayan birtakım bölgelerin kentle bağının nasıl kurulması gerektiği sorularının sorulması gerekmektedir. Çünkü, tarihi kentin merkezi durumunda bulunan kimi semtlerin bugün için yoksulluğun gerçek merkezleri olduğu, kent çevresinin ise bir şekilde “rant” merkezleri olarak karşımıza çıktığını belirtmek gerekmektedir.

* 21. Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2001.